فەلسەفەی کیشوەریی یان ئەوروپی لەسەدەی بیستەمدا

و:جەمال پـیرە

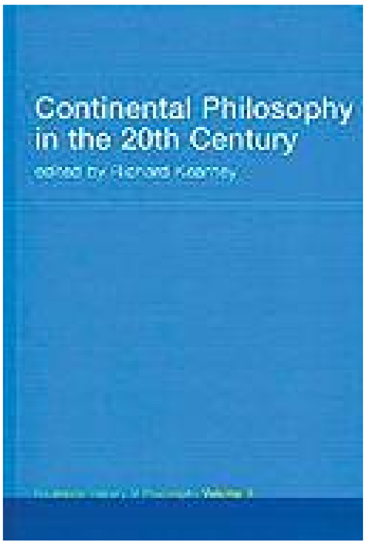

ئـەم کتێبـە(فەلـسەفەی کیـشوەریی لـە سـەدەی بیـستەمدا) پـانزە توێـژەرو مامۆسـتای زانکـۆ بەیەکـــەوە نووســـیویانە بەسەرپەرشـــتی پرۆفیـــسۆر ریـــچارد کێرنـــی، هەریـــەکێ لەتوێـژەرەکان قـسەی لەسـەر فەیلەسـوفێکی گـەورەی سـەدەی بیـستەم کـردووە، پرۆفیـسۆر کێرنـی کـە ئوسـتادی فەلـسەفەیە لـە کۆلیـژی بۆسـتن و زانکـۆی دبلـن ئـەرکی سەرپەرشـتی کتێبەکـەو پێـشەکی گـشتی کتێبەکـەی گرتۆتـە ئەسـتۆ، دواتـر پرۆفیـسۆر ریـچارد کۆباسـیفتەری مامۆسـتا لەکۆلێـژی بۆسـتن توێژینەوەیـەکی لـە ژێرسـەردێری (سـەرەتاکانی فەلـسەفەی دیاردەگـەرایی یـا فینۆمنۆلۆژیـای هۆسرەل و شوێنکەوتووەکانی) کردووە، هەروەها پرۆفیسۆر ژاك تـامینیۆی مامۆســـتای فەلـــسەفە لـــەزانکۆی لۆفـــانی بـــەلجیکا توێژینەوەیـــەکی بەناونیـشانی (فەلـسەفەی بـوون: هایدگـەر)) نووسـیوەو بەهـەمان شـێوەی پرۆفیـسۆر تۆمـاس ئـار– فـیلن توێژینەوەکـەی لـەم کتێبـەدا بەناونیـشانی (فەلـسەفەی بـوون:سـارتەر)ە توێـژەری نـاوبراو مامۆسـتای فەلـسەفەیە لـەزانکۆی ئـایمۆری ئینگلتـەرا دا، هـەروەها چـەند بەشـێکیش لـەم کتێبـەدا دەربارەی فەیلەسوفانی بوولگەرایی هەن وەك مۆریس میرلۆ پۆنتی و گابریل مارسیل و کـارل یاسـپێرز، دەربـارەی فەیلەسـوفە مارکـسیەکانیش بەهـەمان شـێوە، لیـنین، لۆکـاش، گرامـشی و ئالتۆسـتیرو چـەند فەیبەسـوفێکی تـرە، بەشێکی گەورەی کتێبەکە دەربارەی فەیلەسوفانی قوتابخانەی فرانکفۆرتـە وەك هۆرکهایمـەر، ئـادۆرنۆو هابرمـاس، ئاشـکرایە کـە هابرمـاس لـەکاتی

ئێستادا بەسەر فەلسەفەی ئەلمانیدا زاڵە ئەگەر نەڵێین بەسەر فەلسەفەی خۆرئاوا دا، کە لەزۆر لە بۆچوونە سەرەتاکانی ئەم قوتابخانە ناوداره دا هاتۆتە دەرەوە، بەشێکی گرنگی ناو ئەم کتێبە دەربارەی فەیلەسوفانی بونیادگەرییە وەك سۆسێر، لیڤی شتراوس. بارت، لاکانو فۆکۆ، خوێنەر لەکۆتایی ئەم کتێبەدا چاوی بەبەشێکی ورد دەکەوێت دەربارەی ژاك دیریداو میتۆدیەتی هەڵوەشاندنەوەگەرایی لەفەلسەفە، ئاشکراشە کە فەلسەفەکەی ژاك دیریدا لە زانکۆکانی ئەمریکادا زۆر بڵاوەو هەندێکیان پێیانوایە دیریدا کەسێکی هەرە گرنگە، هەندێکیشیان وەك جادوکەرو پاڵەوانێك دەیبینن کە یاری بە وشەو زاراوەکان دەکات لەبیریشمان نەچێ کە بەشێکی دیکەی ئەو کتێبە دەربارەی جان فرانسۆ لیوتاری خاوەنی فەلسەفەی (پۆست مۆدێرنیزم)و ژان بۆدیارو ئەوانی تره.

ئەمە هێلکاریی گشتی کتێبەکەیە کە لەچەند وشەیەکی دیاریکراودا کورتمانکردەوە تاوەکو خوێنەر لێیەوە بیرۆکەیەك لەسەر ناوەڕۆكو خواستەکانیەوە وەربگرێ، کتێبەکە ناوی فەلسەفەی کیشوەری لەخۆوەگرتووە، چونکە قسە لەسەر فەلسەفەی دوورگە گەورەکە ناکات کە بەریتانیایە. فەلسەفە لە ئەوروپادا دابەشدەبێت بۆ دووبەش: بەشی فەلسەفەی کیشوەری (یاخود فەلسەفەی سەرزەمینی وشك)و بەشی فەلسەفەی ئینگلیزی، ئەم کتێبە بەواتایی بەشی یەکەم بارگاویکراوە، وێڕای ئەوەی کە زۆرینەی توێژەرەکانی ناوی ئینگلیزبوون، لەراستیدا زۆرینەی لایەنەکانی فەلسەفەی سەدەی بیستەم لەخۆوە دەگرێ کەسەدەیەکە بە فەلسەفەو فەیلەسوفی گەورە دەوڵەمەندە. ئەوەی لەم کتێبەدا تایبەتە بە هۆسرەلو فەلسەفەی دیاردەگەرایی ئەوەیە کە دەڵێ: ئەم فەیلەسوفە ساڵی ١٨٥٩ لە مۆراڤیا لەدایك بووەو ساڵی ١٩٣٨ لە ئەلمانیا کۆچی دوایی کردووە، هۆسرەل خۆی دامەزرێنەری ئەم فەلسەفەیە بوو، مامۆستای هایدگەریش بوو، هۆسرەل هەر لەسەرەتاکانی ژیانییەوە

لەیەککاتدا شارەزایی لە ماتماتیك‌و فەلسەفەدا پەیداکرد، لەساڵی ١٩٠٧ گۆڕانێکی گەورە لەژیانی فیکری هۆسرەلدا ڕوویدا، کاتێ کە پێنج موحازەرەی گەورەی پێشکەش بەخوێندکارانی کرد لەزانکۆی گۆتەنجینی ئەلمانیادا، ئەم موحازەرانەی لەدوای مردنی ئەو لەکتێبەکەیدا (چەمکی فەلسەفەی دیاردەگەرایی یان فینۆمینۆلۆژیا)دا بڵاوبوو بوونەوە، لەوساوە هۆسرەل فەلسەفەکەی دیکارتی وەك نمونەیەك وەرگرت، بەو مانایەی کە دەڵێ: بۆ ئەوەی فەلسەفەیەك لەسەر زەمینەیەکی پتەو دا بێنینە ئاراوە ناڵەرزێ، لە ڕێگەی گومانەوە دەکرێ سەرجەم ئەو شێوە مەعریفانەی تر رەتبکەینەوە، تەنها شتێك کە لە هۆشی هەمووماندا دەردەکەوێت بیرۆکە یان دیاردەن کە لە ڕۆحماندا بەدەردەکەون، کەواتە تایبەتمەندییە بنچینەییەکانی فەلسەفەی دیاردەگەرایی هۆسرەل چین؟ دەکرێ بڵێین کە هۆسرەل یەکەمین کەسێك نییە ئەم زاراوەیەی بەکارهێنا بێت، بەڵکو پێش ئەو فەیلەسوفی گەورە هیگل لە کتێبە ناودارەکەیدا "فینۆمینۆلۆژیای ڕۆح" (١٨٠٧) بەکاریهێناوە، بەڵام وا دیارە کە هیچ شێوە پەیوەندییەك لە نێوان ئەم دوو فەیلەسوفەدا نییە. فەلسەفەی دیاردەگەرایی بەم شێوەیە پێناسە کراوە کە واتای دیراسەکردنی بونیادی دیاردە هەستیارەکانە ئەوانەی کە لەبەرچاومانن، هۆسرەل پێیوابوو کە پڕۆژە فەلسەفییەکەی خۆی پڕۆژەیەکی دەگمەنە‌و پێشتر شێوەی نەبووە، بەهەمان شێوە فەلسەفەکەی سنورێك بۆ هەڵە‌و کەموکورییەکانی فەلسەفەی خۆرئاوایی دادەنێت، بەڵام وا دیارە کە هۆسرەل زێدەڕۆیی دەکات کاتێ باس لە بایەخی پڕۆژە فەلسەفییەکەی رەسەنایەتی داهێنەرانە دەکات، لە راستیدا وێڕای بلیمەتی خۆی ئەو لە نێو هێڵی گشتی فەلسەفەی کانتیزم‌و پاشان فەلسەفەی دیکارتیزمدا دەخولایەوە. دیکارت یەکەمین فەیلەسوفە بنچینەی هەموو زانستێك لە نێو ئەزموونی هۆشیاریی خودیدا دەبینێتەوە، بەو پێیەی کە فیکرێکی بێگەردە، ئەو لێرەوە وتە ناودارەکەی خۆی دووبارە دەکاتەوە"

من بیر دەکەمەوە کەواتە من هەم" هۆسرەل لای خۆیەوە پێیوابوو کە ئەو یەکەمین کەسێکە بتوانێ فەلسەفە بۆ زانستێکی ورد بگۆڕێ و فەلسەفە لای ئەو بووە بە دایکی زانستەکان بەو پێیەی کە تیۆرێکی زانستییە بۆ عەقل، لە ساڵی ١٩٣٥دا واتا بەر لە مردنی بە سێ ساڵ هۆسرەل لە موحازەرەیەکدا بە ناونیشانی: قەیرانی مرۆگەریی ئەوروپی و فەلسەفە پێشکەش دەکات و دەڵێ: مرۆگەریی ئەوروپی گرفتێکە لە خێزانێکی گەورەدا کە تیایدا کۆمەڵێك نەتەوەی جیاجیا لەخۆ دەگرێ وەك نەتەوەی فەرەنسی و ئینگلیزی و ئەڵمانی و هتد..ئەمانە لە نێو خۆیاندا بەیەکترەوە لە ڕێگەی پڕۆژەیەکی هزریەوە پەیوەستن، ئەم نەتەوە جیاوازانە بگرە ململانێکەرانە لە نێو خۆیاندا نیشتیمانی ڕۆح یان تەنها مەفتەنێك لە ڕووی ڕۆحی و هزرییەوە پێکدێنن، دواتر هۆسرەل بەردەوام دەبێ و دەڵێ: بەم مانایە بێ ئەوروپا لەسەرووی سەرجەم کلتوورەکانی تری وەك کلتووری هیندی، چینی و ئەوانی ترەوەیە، لەبەرچی ئەوروپا لەسەرووی کلتوورەکانی جیهانەوەیە؟ لەبەر ئەوەی سێ شتی گەورەیان ئەفراندووە ئەوانیش: عەقڵ، زانست، فەلسەفەیە. بەڵام ئەم ئەفراندنە گەورانە لەکاتی ئێستا دا ڕووبەڕووی مەترسی بوونەتەوە، دەبێ ئەم مەترسییە چی بێ؟ کە تەنها لە وشەیکدا کورتدەکرێتەوە، ئەویش فەلسەفەی ماتەریالی بێگەردە کە دان بە ڕۆح یاخود هزر دانانێت، دواتریش سەرجەمی شارستانییەتی ئەوروپیی لە ژێر هەڕەشەی ئەم شێرپەنجە نوێیەدایە کە دان بە هیچ بەهاو نرخێکدا نانێت لە جیهاندا جگە لە نرخی ماتەریالی یا بەکاربردنی ماتەریالی کە فەلسەفەی پۆزەتیڤیزمە. بەڵام هایدگەر کە ڕاستەوخۆ لە دوای هۆسرەلەوە هات و خوێندکارێکی ئەویش بوو لەزانکۆداو لەسەر دەستی مامۆستاکەیدا لە فەلسەفەی دیاردەگەراییدا دەرچووە، فەلسەفەی بوونگەرایی داهێنا، یان وەك دەڵێن هایدگەر داهێنەری ئەم فەلسەفەیە نەبوو بەڵکو بە شێوازێکی نوێ گەشەی پێدا، چونکە مێژوونوسان دەڵێن

گوایە کە داهێنەری فەلسەفەی بوونگەرایی"کیرکگارد" بوو. هایدگەر لەساڵی ١٨٨٩ لە ئەڵمانیا لەدایکبووەو لەساڵی ١٩٧٦ دا لە تەمەنێکی درێژی هەشتاوحەوت ساڵیدا کۆچی دوایی کردووە، شتێکی نامۆ لەسەر هایدگەر هەیە کە زۆرینەمان نایزانین ئەوەیە کە ئەو لەسەرەتاکانی تەمەنیدا باوەڕدارێکی کریستیان بوو، وتارەکانی خۆی لە گۆڤارە ئایینییەکاندا دژ بە بێ باوەڕیی و ماتەریالیزمی نوێ و تیۆرەکانی نیتشە بلاّودەکردەوە ، ئەو لەو کاتەدا مەبەستی بوو ببێ بە کاهینێك دوای تەواوکردنی خوێندنی لاهووتی، بەلاّم لەدواییدا لە مەسیحییەت دوورکەوتەوەو گوتی فەلسەفە گەڕانێکی ئازادانەیە لەسەرجەم رێڕەوە ئایینییەکاندا بەم شێوەیە هایدگەر لە دوای ئەوەی کۆمەڵێك ئەزموونی خۆی تێپەڕاند، لە دژەوە بۆ دژ گۆڕاو چەندین تیۆری فەلسەفی بەسەر کردەوە، لە ساڵی ١٩٢٧ دا هایدگەر کتێبە ناودارەکەی خۆی (بوونو کات) بەچاپ گەیاند، کە کتێبێکە وەك مانیفێستێکی فەلسەفەی نوێ دادەنرێت، یاخود فەلسەفەی بوونگەرایی، تیایدا دەڵێ فەیلەسوفەکانی دوای ئەرستۆ بیرۆکەی (بوون) یان لەیادکردووە لەگەڵ بیرۆکە لەئاراکاندا بەسەریان بردووە، ئەم لەیادچوونە ئەنتۆلۆژییە دوو هەزارو پێنج سەد ساڵە تا ئەمڕۆکە بنچینەی سەرجەم فەلسەفەی خۆرئاواگەرایە، لێرەوە ئێستا کاتی ئەوەیە کە بۆ لای ئەرستۆ بگەڕێنەوەو خۆمان بە چەمکی(بوون)ەوە سەرقاڵ بکەین نەك بە چەمکی کائینو بوونە بچووکەکان، ئەم بوونانە تێپەڕ بوون، یەکەی بوونیش بەردەوامە: زیندووو تا ئەبەد دەمێنێتەوە بەلاّم بە کاتەوە پەیوەستە، لێرەدا گرفتی کاتیش کەم بایەخ نییە.

ئێستا دێینە لای سارتەرو کتێبە ناودارەکەی "بوونو نەبوون" کە کتێبەکەی هایدگەرمان بیر دێنێتەوە، ڕاستیەکەیشی سارتەر سوودی لەفەلسەفەی ئەلمانی بینیوەو بێ ئاگاشە، ئەو بەرهەمانەی هۆسرەلو هایدگەری زۆرتر خوێندۆتەوە، بەلاّم زانیویەتی چۆن ئەم فەلسەفەیە لە

ئاسمانی هزره ئەپستراکتەکانەوە بەرەو شەقام بهێنێتە خوارەوە! سارتەر نموونەنکانی دەرهاویشتەی ژیانی ڕۆژانەی واقعییانە بوو، بۆیە خەڵکی کتێبەکەیانی خۆش دەویست کە لەساڵی ١٩٤٥دا ڕاستەوخۆ لەدوای شەری دووەمی جهانیدا بەچاپی گەیاند، ئەو توانی خەڵك لەوە تێبگەیەنێ کە فەلسەی بوونگەرایی فەلسەفەی شەقامە: یاخود فەلسەفەیەکە قسە لەژیان دەکات بەهەموو خۆشیو ناخۆشیەکی بەهەموو ڕاڕاییو ئازارێکیەوە هتد... دواتر سارتەر بەپێچەوانەی هایدگەرەوە تێکەڵ بە خەباتی شۆڕشگێڕانەو سیاسی هەستیار بوو، بوو بەتێکۆشەرێك لەپێناو کێشەی ئازادیو بەرگری لەچەوساوەو زوڵملێکراوان لەهەموو شوێنێکی دونیادا. لەهزری مارکسی نزیککەوتەوەو هەوڵیدا شێوازێك لەنێوان فەلسەی بوونگەراییو مارکسیزمدا بدۆزێتەوە، پارتی کۆمۆنیستی ئەوکات وەك هاوڕێیەکی ناو ماڵ حسابی بۆ دەکرد، سارتەر لەشەڕێکی گەورەدا بوو دژ بەئیمپریالیەتی ئەمریکیو شەڕی ڤێتنام هەروەك کەوا ناسرابوو. بەڵام ئەوەی تایبەت بێ بە ژاك دیریدا یاخود میتۆدی هەڵوەشاندنەوە دەکرێ ڕێك بەپێی زانیاریو لێکدانەوەکانی ناو کتێبەکە بەم شێوەیە بڵێین: کە ئەم فەیلەسوفە لەساڵی ١٩٣٠ لە جەزائیر لەدایك بووە لەدواییدا چووە بۆ فەرەنسا، وەك دەزانین کە جەزائیر لەوکاتەدا دەوڵەتێکی بەکۆلۆنیکراوی فەرەنسی بوو، لەوێ خوێندنگەی باڵای مامۆستایانی لەساڵی ١٩٥٢ تەواوکردوەو لەساڵی ١٩٦٤ گەڕاوەتەوە بۆ ئەوەی لەتەك ئالتۆسێردا دەست بەوانە وتنەوە بکات، پاشان بووە بە بەڕێوەبەری یەکێ لەبەشەکانی خوێندنگای دیراساتی باڵای زانستە کۆمەلایەتیەکان لەدوایشدا دیریدا بەهەڵوەشاندنەوەی میتافیزیکی خۆرئاواگەرا یاخود عەقلانیەتی خۆرئاواگەرا یا سەرجەمی شارستانیەتی ئەوروپی ناوی دەرکرد، کە پێیوابوو ڕەگەزپەرستییەتی سێنترالی گلبووەوەیە بەدەوری خۆیداو بەچاوێکی سوکەوە لەکلتورەکانیتردا دەڕوانێ. بۆیە دەکرێ بڵێین کە

میتـــۆدی هەڵوەشـــاندنەوە مـــۆرکێکی شۆڕشـــگێڕانەو ئینقلابیانـــەی لـەخۆوەگرتووە، ئەمـەش کۆنزەرڤاتیڤەکانی هـزری ئـەورووپی هەراسـانکردو وایـان دەبینـی کەجۆرێکـە لەدوژمنایـەتی بەسـەر ئـەو شارسـتانیەتەی کـە شانازی پێوەدەکەن، ڕاستیەکەیش ئەوەیە کە دیریدا تێکەڵ بەخەباتێکی کردارەکیانـەی دژ بەڕەگەزپەرسـتیەتی بـووە، ئەمـەش لەگـەڵ بیرۆکـەی ئامانجـدا هاوشـانە کـە هەڵوەشـاندنەوەی ئایـدیۆلۆژیای ڕەگەزپەرسـتی خۆرئاواگەرایە لەسەر ئاستی فەلسەفیدا. لەساڵی ١٩٩٣دا دیریدا کتێبێك بەناونیشانی"تارماییەکانی مـارکس" دەردەکـاتو تیایـدا هێـرش دەکاتـە سەر تیۆرەکەی فرانسیس فۆکۆیاما لـە "کۆتایی مێژوو"داو گوتویـەتی کـە دیموکراسیەتی لیبڕال لەسەرجەم وڵاتانی دونیادا سەرنەکەوتووە تا بتوانین بڵێین مێـژوو بـەکۆتا هـاتووە، بەتایبـەت کـە نـەیتوانیوە چارەسـەری گرفتـی هــەژاریو نــەداری کۆمەڵایــەتی بکـات تەنانــەت لــەنێو خــودی وڵاتــانی خۆرئاواشدا، کەوایە چۆن دەتوانین بڵێین ئەمە دوا شێوازی مێژووە؟ لەگەڵ ئـەوەی گومـان لەلایەنـە چاکەکانی ئـەم لیبڕالیەتـە نییـە بـەڵام کـەموکوری خۆیـشی هەیـە. دیریـدا داوای گەڕانـەوە بـۆلای مـارکس دەکـات لـەپێناو ڕیـسواکردنی سـەرمایەداری خۆرئـاوایی هاوچـەرخ، لەکۆتاییـدا دەتـوانین بێــژین کـــە فەلـــسەفە لەســـەدەی بیـــستەمدا بەئاراســـتەو تـــەیارو کەسایەتیەکانەوە دەوڵەمەندەو ناکرێت لەتەنها وتارێکدا ئاماژەی پێبدرێت هەرچەند هەوڵیش بدەین، کۆمەڵێك گرفت هەن کەزیاتر لەئەوانیتردا خۆیـان بەدەردەخــەن. بـۆ نموونــە ئــەو گرفتــەی پەیوەنــدارە بــەململانێی نێــوان عەقلانیــەتو ناعەقلانیــەت بەبیردێنینــەوە کــە فەیلەســوفانی ئــەورووپا گەیشتوونەتە ئەو بڕوایەی گومان لەخودی عەقڵ بکەنو بپرسن: ئایا عـەقڵ لەسەر زەمینەیەکی پتەودا تەرکیز دەکات یان نا؟ ئایا بنەمای چەسپاو هـەن تا عـەقڵ پـەنای بۆ ببات یـاخود لەسـەری بڕوات؟ بەچییەوە گومـان گەشتە خــودی عــەقڵ؟ لەبــەر ئــەوەی عەقڵانیــەت وەك ئــەوەی کــە لــە ئــەورۆپادا

گەشـایەوە لـەهیچ شـوێنێکیتری دونیـادا نەگەشـایەوە، لەگـەڵ ئەوەشـدا نـەیتوانی ئـەورۆپا لەدەست فاشیزمو نـازیزمو ڕوخـانی خودیانـەی خـودی خۆیدا بپارێزێ کە لەڕێگەی تێکەڵبوونیـەوە لەگـەڵ شـەڕی جەهەنەمییانـەی وەك شـەڕی یەکـەمو دووەمـی جیهانیـدا لەبـەر ئـەم هۆیـەبوو گومـان گەیـشتە عـەقڵی ئـەوروپی خۆیـەوەو نـەبوو بـە مەعـسومیەتێك وەك ڕۆژانـی کانـتو هیگڵ لێرەوە تێبینی ئەوە دەکەین کە فەیلەسوفانی ئـەوروپا دابەشبوونەتە سـەر دووبـەش: بەشـی عـەقلانیو ناعـەقلانی یەکـەمیان دەچـێتەوە سـەر کانتو هیگڵو دووەمیشیان بۆلای نیتشە، بێگومان شەڕێکی گـەرم لـەنێوان ئـەم دوولایەنـەدا هاتـە ئـاراوە، هـەوادارانی لایـەنی دووەم پـێیـان وانییـە کەخۆیان ناعەقلانین چونکە ئەم ناونانە نێگەتیڤانەیە، بەڵام دەڵێن کـە عـەقڵ بـەرەو ئـامرازێکی سـەرکوتکەرو ترسـناك دەچـێت ئەگـەر بێتـوو لێـی بـێ ئاگـابین لێرەشـەوە دەکـرێ بـەڵکو مـافی خۆشمانـە کـە ڕەخنـە لـە عـەقڵی خۆرئاواگـەریو کردەوەکـانی بگـرین بگـرە لەتاوانەکانیـشی کـە لـەماوەی کۆلۆنیالیکردنـەکانی خۆیـدا دەرهـەق بەگـەلانیتری ئەنجامـداوە، ئەمـەش واتـای ئـەوە ناگەیـەنێ کـە دەسـتبەرداری عـەقڵ بینو لـەنێوی بـەرین بـەڵکو تێپەڕانـدنی شـێوازێکی دیـاریکراوو گەیـشتنە بـە شـێوازێکی تـری زۆرتـر کراوەو مرۆییو تەنانەت عەقلانیش.